

А.В. Сергєєв

Ясинуватський будівельний технікум транспортного будівництва, Україна

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИХ ТОВАРИСТВ НА ДОНЕЧЧИНІ ТА ЗАКАРПАТТІ В КОНТЕКСТІ СПРИЙНЯТТЯ НИМИ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ У ПЕРІОД ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1990-х років

У статті зіставляються основні аспекти діяльності українських культурно-національних товариств на Донеччині та Закарпатті з огляду на сприйняття ними державотворчих процесів в Україні у період першої половини 1990-х років. Особливу увагу звернено на особливості українського національного відродження у цих регіонах.

В Україні, як і в інших республіках Радянського Союзу, процес національного відродження розпочався з 1980-х років. Особливо він активізувався на рубежі 1980 – 1990-х років, коли культурно-національні товариства стали суттєвою основою формування громадсько-політичних організацій і перших партій національно-демократичного спрямування в Україні. Особливу увагу привертає характер цих подій у найбільш багатонаціональних областях України – Донецькій і Закарпатській, оскільки це дає змогу зрозуміти глибинні аспекти вказаних процесів у етнополітичному вимірі. **Актуальність** даної теми полягає в необхідності ґрунтовного дослідження етнополітичного сприйняття державотворення в Україні з боку населення Донеччини та Закарпаття з метою кращого осмислення сучасного державного будівництва на основі досвіду зазначених регіонів.

Мета даної статті полягає в характеристиці діяльності українських культурно-національних товариств на Донеччині та Закарпатті в контексті сприйняття ними державотворчих процесів в Україні у період першої половини 1990-х років.

Вивченню культурно-національних товариств на Донеччині та Закарпатті присвячено роботи Т. Болбат [1], [2], В. Білецького, В. Оліфіренко, В. Тихої [3], В. Білецького [4], [5], А. Земцової [6], Г. Попова, О. Бута, С. Кузнецової, В. Попова [7], М. Басараба [8], за ред. М. Вегеша та Ч. Фединець [9], М. Зана [10] та ін. У той же час проблема етнополітичного сприйняття національного державотворення на Донеччині та Закарпатті в процесі діяльності культурно-національних товариств залишається ще малодослідженою. Отже, **наукова новизна** даної статті полягає у спробі зіставлення провідних аспектів діяльності українських культурно-національних товариств на Донеччині та Закарпатті з огляду на сприйняття ними державотворчих процесів в Україні.

Концепція державної етнонаціональної політики виходить безпосередньо з комплексу етнополітичних й етнонаціональних проблем, що постали перед молодого Українською державою. Серед них особливо виділяється такий важливий аспект, як національно-культурне відродження національностей країни [11, с. 440].

Починаючи з 1988 року на Донбасі розпочався процес національно-культурного відродження як українців, так і представників інших національностей регіону. У 1989 році відбулося організаційне оформлення національно-культурних товариств, котрі виступили в числі ініціаторів відродження національних мов і культур. Процес формування Донецької обласної організації Товариства української мови ім. Т. Шевченка (ДТУМ) – першої національно-демократичної організації Донбасу – на початку відбувався в жорсткому протистоянні з обкомом Компартії України. Основним напрямом діяльності націо-

нально-культурних товариств регіону на першому етапі був розвиток національних мов. Національно-культурні товариства зазнавали значних труднощів матеріального характеру. Також давалася взнаки відсутність професійних кадрів [1, с. 213]. Протягом 1989 року на Донбасі, як в цілому й в Україні, йшло активне формування громадянських організацій, спрямованих в основному на вирішення національних проблем. Першою масовою громадсько-політичною організацією Донеччини стало Донецьке обласне Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка (ДТУМ), яке було утворено 14 січня 1989 року. У 1991 – 1992 роках воно мало близько 70 первинних осередків практично у всіх найбільших промислових містах області, 1500 фіксованих членів і стільки ж симпатиків, членами ДТУМ були понад 30 докторів і кандидатів наук, обласне керівництво та очільники первинних організацій в основному – науковці, вчителі, поети, активні кооператори, в шахтарських містечках – інженери-гірники. Основний найбільш активний осередок ДТУМ було створено в Донецьку. Тут зосереджувалося інтелектуальне ядро організації, її координуюча ланка – Правління. Також діяли засновані членами ДТУМ фірми «Відродження», «Травень», а також – УКЦентр. І все це стало можливим лише завдяки активній позиції самих мешканців регіону. На початках Донецьке обласне Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка налічувало до 30 первинних організацій, які функціонували, зокрема, при інститутах УкрНДІВЕ, ІНФОВ НАН України, «Південдіпрогаз», «Теплоенергоуправління», обласній філармонії, телерадіокомітеті, Донецькому державному університеті, Донецькому політехнічному інституті, в ряді шкіл, училищ, були й територіальні осередки [3, с. 8-9]. Ще в 1989 році ДТУМ поставило собі за мету – створити прецедент відновлення сучасно обладнаної, укомплектованої висококваліфікованими, творчо мислячими вчителями української школи в самій «столиці» Донбасу – місті Донецьку. За дорученням Правління ДТУМ, інспектор Донецького міського відділу народної освіти Л.Г. Громовий розпочав виконувати комплекс підготовчих робіт – підбирати майбутній вчительський колектив, учнів, підручники, шукати й готувати приміщення. Для допомоги Л.Г. Громовому у підборі кадрів Правлінням ДТУМ з фахівців Товариства (професури, науковців) була сформована спеціальна дорадча комісія. В газетах було оголошено про конкурсний відбір вчительського персоналу української школи [6]. Таким чином, насамперед завдяки ДТУМ в регіоні було утворено першу українську ДГСШ № 65 з поглибленим вивченням іноземних мов, що відіграло значну роль у процесі поступового відродження українського шкільництва на Донеччині загалом. На її прикладі формувалися аналогічні школи в Маріуполі, Слов'янську, Горлівці й низці інших населених пунктів Донецької області.

В умовах розбудови Української держави особливого значення набуває консолідація українського народу – громадян України всіх національностей. При цьому вирішення проблем консолідації безпосередньо залежить від дотримання прав національних меншин.

За даними перепису 1989 року, в Донецькій області проживали представники 116 національностей, у тому числі 50,7% населення склали українці, 43,65% – росіяни, по 1,6% – греки та білоруси, по 0,5% – євреї та татари. Тобто близько 48% жителів області склали представники нетитульної нації. Причому тут проживало (від їхнього загального числа в Україні) 17% білорусів, 17% вірменів, 84% греків, 6% євреїв, 16% німців, 20% росіян, 19% татар, 10% ромів (циган). Сьогодні на Донеччині діє 92 національно-культурних формування (1 місце по Україні), що об'єднують у своїх рядах понад 70 тисяч осіб. Відповідно до соціологічних досліджень, проведених облстатуправлінням у 1991 році, 32% жителів області усвідомлюють себе представниками українського народу, 25,5% – російського, а 36,5% – українського й російського народів одночасно, при цьому 51% заявляли, що на формування їх як особистості впливала одночасно культура як українського, так і російського народу [7, с. 217-218]. Така ситуація, коли трохи більше половини населення краю була не в змозі визначити власну ідентичність, стала закономірним результатом радянської національної політики, спрямованої на фактичну денационалізацію.

Національно-культурну самоідентифікацію жителів Донбасу можна оцінити за даними опитування, котре у 1991 і 1996 роках провели місцеві газети «Жизнь Луганска» і «Наша газета». 54,9% 1991 року та 45,4% 1996 року від числа опитаних визначили: «Населення Донбасу – особлива спільність людей, що мають джерела як в Україні, так і в Росії», – тобто українсько-російські чи російсько-українські біетнори.

Усього ж на Донбасі біетнорів близько 50% від усього населення з тенденцією все більшої самоідентифікації як частини російської культури. Очікування українізації, що були високими в 1991 році, з часом суттєво зменшилися, а оцінка респондентами кількості українців на Донбасі сягає всього 10% проти 63% в Україні [4, с. 57]. У своїх «Думках про рідний Донецький край (вперше опублікованих у [12, с. 141-158]) О. Тихий писав, що в Донецькій області живуть 2,7 млн українців, 1,9 млн росіян, 103 тис. греків, білоруси, євреї, вірмени, татари та ін. Однак національне питання тут не розв'язане, і розв'язане воно буде лише тоді, коли кожен українець буде свідомий того, що належить до свого народу, йому служить, для нього живе, за нього бореться. Коли доброзичливі щодо українського народу чужинці на Донеччині матимуть свої національно-культурні товариства, газети, книги рідною мовою, дитячі садки та школи (російські, грецькі, білоруські, вірменські та ін.). Прикладом цьому можуть служити Закарпатська область, де мадяри, румуни, росіяни мають свої школи, засоби самодіяльності тощо [13, с. 47, 65]. Дійсно, так склалося історично, що на Закарпатті як національні меншини, так й українці мали значно кращі умови національно-культурного життя.

Закарпатське обласне Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ЗТУМ), яке виникло на початку 1989 року, проводило активну пропагандистську діяльність стосовно якнайширшого застосування української мови в державному діловодстві, вимагало перейменування вулиць, рекламних вивісок, інших інформаційних засобів українською мовою, реагувало на будь-які спроби зневажити рідну мову. Завдяки старанням членів товариства почався процес найважливішого завдання тогочасних трансформаційних змін – боротьба за незалежність України через усвідомлення національно-культурної ідентичності й політичної нації.

12 жовтня 1991 року на III конференції Товариства в Києві ТУМ ім. Т. Шевченка було перейменоване у Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т. Шевченка, хоча його легалізація в краї відбулася дещо пізніше. Члени організації вважали, що ця зміна має покликати громадян до глибин українського просвітницького руху, надати нового дихання її діяльності. Однак на Закарпатті подібне рішення було дійсно сприйняте неоднозначно через те, що в області вже діяло крайове товариство «Просвіта», яке претендувало на спадкоємність товариства «Просвіта» в 20 – 30-х роках ХХ століття. Місце і роль відродженої «Просвіти», як правонаступниці «Просвіти» 20 – 30-х років ХХ століття, проявилися, насамперед, у своєрідному поштовху до відродження у свідомості людей почуття національної гідності [8, арк. 107, 113, 119]. Саме участь у національно-культурному житті краю сприймалася багатьма закарпатцями одним із тих засобів, завдяки котрому була б можливою в подальшому розбудова національного державотворення.

В епіцентрі українського національного відродження на Закарпатті стояла крайова організація Народного Руху. Адже боротьба за незалежність України первісно відбувалася у формі самоусвідомлення мовно-культурної ідентичності та політичної самодостатності поневоленої нації. Цей процес видався нелегким, затяжним і нерідко болісним у подоланні стереотипів викривленого історичного мислення. Вони були нав'язані протягом десятиліть правлячим режимом, котрий проводив системну політику асиміляції та русифікації української нації при зовні привабливому антуражі [9, с. 392]. Незважаючи на таку тенденцію, український етнос у поліетнічному Закарпатті завжди був домінуючим.

Застерігаючи від надмірної гіперболізації проблеми поліетнічності Закарпаття, Михайло Зан підкреслював, що попри окремі твердження про наявність у краї понад 100 націо-

нальностей і народностей, перепис 1989 року зафіксував на Закарпатті 76 національностей [10, с. 18-19]. Із числа цих національностей і народностей, яких історично доля звела, на початок 1990-х років понад 78,4% населення краю склали українці [14, с. 112]. Попри низку проблем, пов'язаних зокрема з політичним русинством, переважна більшість населення Закарпаття схильна ідентифікувати себе українцями.

Як відомо, становлення національних держав супроводжується процесом національної самоідентифікації, етнічним ренесансом, підвищенням інтересу до етнічної історії та культури. Розбудова цивілізованої держави можлива лише у суспільстві, що має високу культуру. А високий рівень культури досягається у тому числі і за рахунок збереження системи національних традицій [6]. 4 квітня 1990 року була здійснена спроба об'єднання низки громадських організацій, зокрема національно-культурних товариств. У результаті з'явився Донецький обласний союз демократичних сил «Єднання». Проте його діяльність була лише формальною [2, с. 118]. Основними організаціями, котрі відстоюють ідею Української демократичної держави з переважно Європейською орієнтацією, стали: Донецьке обласне Товариство української мови, Кальміуська паланка українського козацтва, «Народний Конгрес Донеччини», Донецькі відділення «Нової України», «Меморіалу», «Просвіти», «Союзу офіцерів України», «Союзу українок», «Суспільної служби України», «Фонду культури», «Спілки української молоді», «Спілки українського студентства», «Української студентської спілки», Український Культурологічний Центр, блок «Демократична Донеччина» тощо [5, с. 104].

1 грудня 1991 року 83,9% населення Донеччини (до речі, рівно стільки, скільки й населення Луганщини) ствердно проголосувало на референдумі щодо підтвердження Акту про незалежність. На переговорах у Біловезькій Пущі, що відбулися через кілька днів, реакція Бориса Єльцина на це була наступною: «Що, навіть Донбас проголосував: “За”?» [15, с. 277]. Згідно з результатами референдуму 1 грудня 1991 року, С. Грабовський робить припущення, що антиукраїнська налаштованість більшості мешканців південного сходу України – міф [16, с. 48-49]. Варто додати, що такого роду міфи (наприклад, русинства – на Закарпатті) штучно політизуються окремими силами антидержавницького спрямування.

Загалом слід підсумувати, що діяльність культурно-національних товариств на Донеччині та Закарпатті була досить тісно пов'язана з процесом національного відродження в Україні. Її народ, незважаючи на тривале винищення державотворчих традицій, зміг зробити вибір у напрямку самостійного політико-правового і національно-культурного розвитку.

Наслідком зазначеного процесу стало здобуття Україною незалежності, що логічно оформило прагнення українського етносу мати свою незалежну державу. При цьому особливо актуальною стала потреба проводити державну політику, спрямовану на відродження культури як титульного етносу, так і національних меншин.

У подальшому ході дослідження важливо розглянути ставлення українських громадсько-політичних організацій Донеччини та Закарпаття до процесу державотворення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болбат Т. Первые национально-культурные общества Донбасса (1988 – 1989 гг.) / Т. Болбат // Историчні і політологічні дослідження. – 2003. – № 2. – С. 210-214.
2. Болбат Т. Проблема национально-государственного устройства в программных документах общественных объединений Донбасса (конец 1980-х – 1993 гг.) : тези доп. / Т. Болбат // Міжрегіональна наук.-практ. конф. «Регіони в незалежній Україні: Пошук стратегії оптимального розвитку». – Харків : ХДУ, 1994. – С. 91-119.
3. Ми йдемо! (Нариси з історії Донецького обласного ТУМ) / [Білецький В., Оліфіренко В., Тиха В. та ін.] ; за заг. ред. В. Білецького. – Донецьк : Український культурологічний центр ; ТОВ «Рапіт», 1998. – 224 с.

4. Білецький В. Історія Донецької Крайової організації Народного Руху України (1989 – 1991 рр.) / Білецький В. – Донецьк : Український культурологічний центр ; Донецьке відділення НТШ, 2009. – 172 с.
5. Білецький В.С. Громадсько-політичні рухи на Донеччині: зародження, розвиток, трансформація / В.С. Білецький // Нові сторінки історії Донбасу ; [за ред. З.Г. Лихоболової]. – Кн. 7. – Донецьк, 1999. – С. 90-107.
6. Земцова А.С. Національно-культурне відродження українців Донбасу в 1989 – 2009 рр. [Електронний ресурс] / А.С. Земцова. – Режим доступу : <http://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=475711>
7. Попов Г. Реалізація міжнародних стандартів та норм дотримання прав національних меншин в Донецькій області / Г. Попов, О. Бут, С. Кузнєцова, В. Попов // Історичні і політологічні дослідження. – 2003. – № 2. – С. 217-223.
8. Басараб М.М. Роль громадських організацій Закарпаття в державотворчих процесах наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Басараб Михайло Михайлович. – К., 2005. – 208 с.
9. Закарпаття 1919 – 2009 років : історія, політика, культура (україномовний варіант українсько-угорського видання) / [за ред. М.М. Вегеша, Ч. Фединець ; редколег. : Ю. Остапєць, Р. Офіцінський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко ; відп. за вип. М. Токар]. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с.
10. Зан М. Етнодемографічна структура населення Закарпаття за матеріалами перепису 2001 року / М. Зан // Регіоналістика : інформаційно-аналітичний журнал Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики. – 2011. – Вип. 1. – С. 18-24.
11. Етнос. Нація. Держава : Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / [Ю.І. Римаренко, М.М. Вівчарик, О.В. Картунов та ін.]. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 516 с.
12. Тихий О. Думки про рідний Донецький край / О. Тихий // Донбас. – 1991. – № 1.
13. Олекса Тихий. Думки про рідний Донецький край / [упоряд. В.В. Овсієнко, М.В. Олійник, В.Ф. Півень, Є.Б. Фіалко]. – Донецьк : ТОВ Поліграфічний будинок «Донеччина», 2012. – Т. 1. – 416 с.
14. Малєць О. Етнічний склад населення та етнічні процеси на Закарпатті в 1945 – 1990 рр. / О. Малєць // CARPATICA-KARPATICA : збірник наукових праць. – Ужгород, 1999. – Вип. 6 : Етнічні та історичні традиції населення українських Карпат кінця XVIII – ХХ ст. – С. 94-119.
15. Вільсон Е. Українці : несподівана нація / Е. Вільсон ; [пер. з англ. О. Гриценко, Н. Гончаренко]. – К. : «К.І.С.», 2004. – 552 с.
16. Грабовський С. Етнічний склад населення та етнічні процеси на Закарпатті в 1945 – 1990 рр. / С. Грабовський // Український тиждень. – 2012. – № 49. – С. 48-49.

А.В. Сергєєв

Деятельность украинских культурно-национальных обществ на Донеччине и Закарпатье в контексте восприятия ими государственных процессов в период первой половины 1990-х годов

В статье сопоставляются основные аспекты деятельности украинских культурно-национальных обществ на Донеччине и Закарпатье в связи с восприятием ими государственных процессов в Украине в период первой половины 1990-х годов. Особенное внимание обращено на особенности украинского национального возрождения в этих регионах.

A.V. Sergyeyev

Activities of the Ukrainian Cultural and National Societies in the Donetchina and Transcarpathia in the Context of their Perception of Public Processes in the Period of the First Half of the 1990s

In the article, the main aspects of activity of the Ukrainian cultural and national societies on the Donetchina and Transcarpathia in the context of their perception of government processes in Ukraine in the period of the first half of the 1990s are compared. Special attention is paid to the peculiarities of the Ukrainian national renaissance in these regions.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2012.